

**FINNGÅRDENS
BYGGNADER**

FINNGÅRDENS
BYGGNADER

Finngårdens byggnader är utgivna i Torsby Finnskogscentrums skriftserie.

Skrifter utgivna av Torsby Finnskogscentrum

1. Håkan Eles (red): Skogsfinnarna och Finnskogen, 1995
2. Anders Mattsson: Skogsfinnen och kyrkan, 1996
3. Ulla-Britt Lithell: Små barn under knappa villkor, 1999
4. Anders Mattsson: Ulvsjön och Fäbacken, 2000
5. Finnskogens bebyggelsehistoriska arv, 2000
6. Arne Östman: Lång-Kristoffer, 2002
7. Lars-Olof Herou & Nils Holmdahl: Försvunna rökstugor, 2006
8. Pertti Virtaranta: I Finnskogarna, 2008
9. Florence Oppenheim & Daniel Svensson: Möte med finnskogar, 2011
(1–9 är utgivna under namnet Torsby Finnkulturcentrum)
10. Monica Björklund: Finngårdens byggnader, 2015

Text: Monica Björklund, Torsby Finnskogscentrum/Värmlands Museum

Foto: Lars Sjöqvist/Värmlands Museum med undantag för följande (ö, u, v, h = överst, underst, vänster, höger):
TFC-arkiv sid 6, 15 ö, 16 u v, 19 ö, 22, 27, 29, 35 u h, 38 u v, 44 ö v - Monica Björklund/Värmland Museum,
sid 16 ö, 16 u h, 23 u, 26 ö h, 33 u v, 35 ö, 38 u h, 39 ö, 39 u v, 44 ö h, 44 u, 45, 47 u, 49 u h, 50, 51, 53, 57 -
Mattias Libeck/Värmlands Museum, sid 19 u, 33 ö, 33 u h - Carina Johansson/Värmlands Museum, sid 23 ö,
36, 38 ö v - Flygfoto Lars Bygdemark, sid 21, 41 – Foto med förkortningen TFC-arkiv tillhör Torsby
Finnskogscentrums arkiv.

Layout: Advant Produktionsbyrå

Tryck: Elanders Sverige

Utgiven av Torsby Finnskogscentrum, Lekvattnet 84, 685 91 Torsby

e-post: finnskogscentrum@varmlandsmuseum.se, webbplats: www.varmlandsmuseum.se

ISBN: 978-91-637-7783-7

Utgiven i Lekvattnet 2015. Skriften har producerats av Torsby Finnskogscentrum på uppdrag av
Länsstyrelsen i Värmland, med delfinansiering från Europeiska jordbruksfonden för landsbygdsutveckling:
Europa investerar i Landsbygden.

INNEHÅLL

OM FINNGÅRDENS BYGGNADER

DET FINSKA I VÄRMLAND

LANDSKAPET, FINNGÅRDEN, DESS FOLK OCH BYGGNADER

MIGRANTER BLIR NYBYGGARE

EN RÖK – ETT NYTT HUSHÅLL ETABLERAS

FINNGÅRDEN AV IDAG

FINNGÅRDENS EKONOMIBYGGNADER

BODAR OCH HÄRBREN

LADUGÅRDEN OCH STALLET

LOGEN

HÖLADAN/ÄNGSLADAN/
MYRLADAN/TORVSTRÖLADAN

SMEDJAN

DASSET

SOMMARLADUGÅRDEN

JORDKÄLLAREN

FINNGÅRDENS KARAKTÄRSBYGGNADER

RÖKSTUGAN

BASTUN – EN HÄLSOKUR

Bastubad i alla tider

Byggnaden och badet

RIAN – DEN AVSIDES SÄTTAS SKALL

KOKHUS

7 RÖKUGN, NÄVERTAK,
RISTNINGAR OCH TECKEN 37

9 RÖKUGNEN – EN KOMFORT UTAN LIKE 37

Rösugnen i bastun och rian 37

Kappugnen i rökstugan 38

11 Kappugnens fantastiska effektivitet 42

11 NÄVERTAK 42

Takens konstruktion 45

11 Näver som material 47

12 1950- och 60-talens restaureringsideologi 47

RISTNINGAR OCH TECKEN 48

15

15 VÄRNA GENOM VARSAMT UNDERHÅLL 51

15 ALLMÄNNA RÅD VID UNDERHÅLL
OCH RESTAURERING 52

17 Grund 52

18 Stomme 52

18 Yttervägg och fasadbeklädnad 52

18 Tak och regnvattensystem 52

18 Fönster och dörrar 55

22 Dokumentera 55

22 FINNGÅRDENS KARAKTÄRSBYGGNADER
– RÅD VID UNDERHÅLL OCH RESTAURERING 55

25 LÄSTIPS 58

28 VILL DU VETA MER? 58

28 Välkommen att kontakta oss 58

30

32

34

OM FINNGÅRDENS BYGGNADER

Finnskogen och finnkulturen är verkligen mångfacetterad. Det finns många ämnen, berättelser och livsöden att beskriva och levandegöra.

Sverige och Finland var ett och samma land i mer än 600 år, fram till 1809. Från slutet av 1500-talet och ca 100 år framåt flyttade många svedjebrukande så kallade skogsfinnar från östra Finland till den svenska delen av riket. Finska familjer bröt upp, startade om och byggde upp ett nytt liv.

Gårdarna de byggde upp finns i mellersta och norra Sverige. Vissa har kvar de för en finngård karakteristiska byggnaderna rökstuga, bastu, kokhus eller ria. Andra präglas av senare tids skogs- och jordbruksdrift. Ofta ligger finngårdarna i unika natur- och kulturmiljöer med rik flora, fauna och med väl bevarade byggnader. Genom kulturmiljöerna kan vi lära känna skogsfinnarna. Vi kan få en förnimmelse av hur det var att flytta till en ny plats, börja om och samtidigt stå mittemellan sin egen kultur och en ny.

Med utgångspunkt i detta är det en mycket angelägen uppgift att få göra en specialskrift om finngården, dess folk och byggnader. Skriftens fokus ligger på finngårdarnas ekonomibygnader. Förhoppningen är att skriften ska locka till besök i landskapet. Inte minst hoppas jag att den ska uppmuntra till en bred och långsiktig förvaltning av gårdar och kulturmiljöer.

Tack till alla som hjälpt till att förverkliga detta arbete! Berit Andersson för research och all din gedigna kunskap om gårdar och arkiv. Kersti Berggren för bra diskussioner, inspel och korrektur. Lars Sjöqvist för goda idéer och alltid fantastiskt foto. Andreas Hansen för inspel och korrektur. Advant Produktionsbyrå för layout. Tack också till Länsstyrelsen i Värmland för förtroendet att få göra denna skrift. Utan alla inventeringar och dokumentationer som gjorts både i dåtid och nutid hade jag också stått mig slätt.

Monica Björklund

DET FINSKA I VÄRMLAND

De finska svedjebbrukare som från slutet av 1500-talet migrerade till den svenska delen av riket har gett oss ett rikt kulturarv. Det finns i natur- och kulturmiljöer, gårdar och enstaka byggnader men också i berättelser och hantverk.

Skogsfinska bosättningar och lämningar finns ända från Tiveden i Västergötland upp till norra Norrland. Finnarna flyttade även över gränsen till Norge, där det också fanns svedjemarker att tillgå.

Finland och skogsfinnarna är i högsta grad en del av Värmland. Ännu i början av 1900-talet talades en ålderdomlig form av savolaxisk dialekt. En mängd ortnamn berättar om det betydelse- landskap som Finnskogen utgör. I material från olika forskares insamlingsresor speglas delar av skogsfinnarnas folktro och världsbild i form av

runodikter och olika magiska läsningar. På Finnskogen finns bevarade rökstugor och ett flertal bastur, rior och kokhus på ursprunglig plats. Detta bebyggelsearv bildar en ingång till att förstå den bygd och det samhälle vi lever i nu.

SKOGSFINNAR

Benämning på den finstalande befolkning som från omkring 1570 till omkring 1660 slog sig ned i framför allt södra och mellersta Norrland, Västmanland, Dalarna, Värmland samt delar av Norge för att bedriva svedjebbruk.

BAKGRUNDEN TILL DEN FINSKA KOLONISATIONEN

Svedjebbrukarnas kolonisering av stora delar av Sveriges och Norges skogsområden har flera orsaker. Savolaxområdet i östra Finland hade koloniserats så mycket under Gustav Vasas tid att det blivit ont om marker för nya storsvedjor. Man behövde därför nya svedjemarker. Att odla tuvråg i aska gav god försörjning och inkomst. Andra betydelsefulla orsaker var flykt från krig och missväxt.

I Sverige fanns stora skogsområden att kolonisera och anlägga svedjor på. Man hade säkerligen nåtts av budet att man kunde få skattefrihet mellan fem till sju år vid uppodling av skogsområden. Det politiska intresset från den svenska kronans sida var stort. Befolkade bygder var bra ur försvarssynpunkt, framförallt i gränslandet mot Norge. Några primära kolonisationsområden är Södermanland, Karlskogatrakten och Gästrikland. Under 1600-talet skedde en stegvis kolonisation västerut av nya områden, belägna både i Sverige och Norge. De svedjebbrukande savolaxarna flyttade även till skogsområden österut som Kexholms län och Ingermanland.

LANDSKAPET, FINNGÅRDEN, DESS FOLK OCH BYGGNADER

MIGRANTER BLIR NYBYGGARE

De skogsfinnar som kom för att bryta bygd i den svenska delen av riket och så småningom i de värmländska skogarna var svedjebbrukare. Skog brändes och i askan såddes råg. Svedjandet gav underlag för anläggande av åker och äng. Även boskapsskötseln var viktig för försörjningen, liksom jakt och fiske, och senare även handeln med timmer.

Landskapet som de kom till präglades av stor-skog. Fullvuxen granskog var den bästa marken att anlägga svedjor på. Så skedde särskilt under de första årtiondena av bosättningen. I ett ganska snabbt förlopp anlades en gård med byggnader, åkrar och ängar. Gården utgjorde sedan basen för all aktivitet och landskapet runtomkring en arena för svedjor, bete, slåtter, jakt och fiske. Restriktioner mot svedjande infördes redan under 1630-talet. De stärktes under århundradet. Endast i förväg godkända svedjor fick brännas. Huvudorsaken till restriktionerna var att skogen fått ett alternativt och högre värde som kol och timmer.

De finska nybyggarnas gårdar är ofta belägna ovanför högsta kustlinjen, det vill säga ovanför den högsta nivå som havet nådde efter istiden. Här har moränen inte svallats av havsvattnets vågor och bördigt sediment finns kvar. Det gjorde moränen odlingsbar. Gårdar och åkrar växte således fram i höglänt terräng, nära vatten och på platser som inte var frostkänsliga. Det ser olika ut i olika delar av landet, men i Värmland kunde svedjefinnar ofta köpa sin mark av bönder i trakten. I andra trakter var man hänvisad till att bruka kronans mark.

EN RÖK – ETT NYTT HUSHÅLL ETABLERAS

Skogsfinnar förde med sig seder och traditioner från hembygden. I hela barrskogsbältet var timmer och ämnen från skogen byggmaterial. Som hustyp var framförallt rökstugan ny för de bygder man kom till. Traditionen att bygga rökstugor höll i sig nästan 300 år, även om man också byggde hus utan rökugn. Att kunna bada bastu var viktigt liksom att kunna torka råg i en ria nära svedjan. De tre byggnadstyperna rökstuga, bastu och ria är utmärkande för vad vi idag kallar en finngård. Sådana karaktärsbyggnader finns i ett litet antal kvar på idag brukade gårdar. Genom belägg från berättelser, fotografier och arkiv vet vi att det funnits många fler både på nu brukade gårdar och vid gårdslämningar.

Det som gör dessa byggnader speciella är att de har en uppvärmningskälla, rökugnen, som eldas utan skorsten. Även kokhus kan räknas som utmärkande för finngården, speciellt innan man började bygga öppna spisar inne i bostadshuset.

I det nya hushållet, eller en rök som det också kallas i äldre svenska, uppfördes enklare byggnader till en början. Källor till kunskap om de tidiga skogfinska bosättningarna i Sverige är få. Skogsfinnens första hus var troligen ett mellanting mellan en rökstuga, bastu och ria. Det användes för alla dessa funktioner samtidigt. Parallellt med att mark röjdes byggdes ett större bostadshus, separat bastu och ria, fähus och andra nödvändiga byggnader.

Bebyggelsen präglades fram till slutet av 1800-talet av ett månghussystem med en byggnad för varje funktion. Finngårdarnas byggnader ligger

På höjden syns byn Rattsjöberg i Vitsand socken. Hemmanet togs upp 1646 av finnen Henrik Tomasson Häkkinen som var född i Finland.

lite oregelbundet placerade i landskapet. Terrängen gjorde det omöjligt att placera husen där man kanske helst önskade. En inbördes ordning kan nog ändå skönjas där bostadshuset ligger på bästa platsen. Boden och kokhuset finns nära bostadshuset och eldfarliga hus som smedja och bastu längre bort. Då gårdens hus blir större, men färre, kan man urskilja att de placeras tätare i förhållande till varandra. Något tydligare gårdsplaner börjar framträda.

FINNGÅRDEN AV IDAG

Skogsfinnarna kom under andra hälften av 1800-talet att bli en alltmer assimilerad del av den svenska befolkningen. Orsakerna till detta är många. Nya generationer tog över gårdarna

och den skogsfinska befolkningen blev svenskar boende i en nordvärmäländsk skogsbygd.

Utvecklingen inom jordbruk, skogsbruk och byggande tog så småningom en dramatisk vändning. Industrialismens tid kom. Mekaniseringen påverkade sättet att bedriva jordbruk. Landsbygdens bebyggelse kom att förändras. Så även finngårdarna.

En rad jordbrukspolitiska åtgärder antogs och särskilda bostadsförbättringsbidrag för renoivering av lanthem delades ut. Månghussystemet upphörde helt eller delvis. Man började uppföra moderna, större och sammankopplade byggnader med fler funktioner under ett och samma tak.

Allt färre rökstugor, rior och bastur byggdes. Moderna pisar ersatte rökugnen. Finnarna ville

På finngården Kvarnatorp finns rökstugan från 1700-talet kvar liksom bastun. Under 1930-talet bygges nya stall- och ladugårdslängor. Gården hade tidigt egen kraftstation och traktor.

inte längre lukta rök eller på annat sätt förknippas med att vara skogsfinne.

En annan företeelse som orsakat förändringar hos bebyggelsen är skogsbolagens uppköp av skogsgårdar. I Nyskoga socken köptes till exempel många gårdar upp under 1870- och 1880-talet. De hade inte sällan byggnader som av skogsbolagen ansågs vara av låg standard. Ibland revs de befintliga bostäderna och nya uppfördes enligt ritningar gjorda av skogsbolagens egna byggmästare. Gårdarna hyrdes sedan ut till skogsarbetare som kunde bo där och bedriva jordbruk parallellt med förvärvsarbete.

Generationers brukande har gett finngårdarna fantastiska årsringar. De flesta drivs idag vid sidan av förvärvsarbete. Skogen som resurs och

råvara står oförändrad. Kulturarvet och kulturmiljöerna är numer också viktiga tillgångar för näringslivsutveckling.

FINSKA ORTNAMN I DET VÄRMLÄNSKA LANDSKAPET

Kokkolamm Tjärnnamn sammansatt av Kokko = örn och Lampi = tjärn.

Heinaho Torpnamn sammansatt av Heinä = gräs, hö och Aho = fall, bråte.

Mustakangas Skogsområde sammansatt av Musta = svart och Kangas = mo.

Sibbila Gårdsnamn sammansatt av Sipi = Sigfrid och Kylä = gård.

FINNGÅRDENS EKONOMIBYGGNADER

Vi vet ganska lite om byggnaderna på de allra första finngårdarna, anlagda under slutet av 1500-talet och 1600-talets början. De källor vi har tillgång till, exempelvis husesynsprotokoll och domböcker, är inte särskilt uttömmande. Från och med 1800-talet finns mer material att tillgå och tillsammans med nutida dokumentationer och inventeringar kan vi få en bild av gårdarna och hur byggnadsbeståndet varierat över tid. Här nedan beskrivs några av byggnaderna. Rökstugan, bastun, rian och kokhuset utmärker sig särskilt och beskrivs i kommande kapitel.

Hönorna har samlats framför härbret. Det är byggt i två våningar med en utkragning upptill.

BODAR OCH HÄRBREN

I boden eller härbret förvarades gårdens mat och kläder. Allt från mindre enplansbodar till dubbla loftbodar i två våningar med utkragning finns ute på gårdarna. Bodarna har timrats tätt och grundlagts högt, så att råttor och fukt stängts ute från byggnaden. Som inredning kan man se salttinnor och bingar för mjöl. På de nedersta stockarna är timret ibland uppluckrat och lite vitluddigt där träfibrerna fränts sönder av saltet.

Boden är ofta ett av gårdens äldsta hus. Har man tur kan man finna inristningar och årtal i stommen. På en bod i Viggen står "1761 IMS", på en annan i Lekvattnet "1797".

Denna bod, eller magasin som de större bodarna kallas, finns på en finngård som säkerligen haft stora skördar. Den är gediget byggd och har kostats på med ett så kallat lunettfönster i gavelröset. Ytterligare ett fönster finns i gaveln. Kanske har gårdsfolket bott där uppe om sommaren.

LADUGÅRDEN OCH STALLET

Från andra hälften av 1800-talet började de många små husen inom jordbruket att ersättas av större sammanbyggda hus. Nybyggnationen var en följd av den agrara revolutionen, då bönderna bland annat fick arbetsbesparande redskap och andra möjligheter att förbättra produktiviteten. De små, ute i landskapet placerade höladornas tid var förbi. Allt hö fraktades under sommar och höst in för

Salt från mattinorna inne i boden har gjort utfällningar på timret. Veden har lösts upp och ser närmast lite "luddig" ut.

Juhola finngård har en lång ladugårds- och stallänga.

Uthuslänga belägen i Södra Finnskoga socken. Längan är byggd i en slutning. En körbro till logen krävs. Dörrarna är för bygden typiskt dekorerade. Lägg märke till att en eldstad tycks finnas.

Stallängan i Gräsmark är byggd under 1700-talet och är ovanlig med sin timrade utkragning.

vinterförvaring på höskullen ovanpå ladugård och stall. Många ladugårdslängor är uppförda under perioden 1910-tal till och med 1940-tal.

Timmer användes till byggande av djurstallar, men på 1910-talet började tegel och senare cementsten att användas. Betong till golv började användas redan på 1880-talet, men spreds allmänt först senare. Skullväggarna är uppförda av regelstommar och grunden är av hörnstenar samt kilad sten. Stommen är i de flesta fall klädd med falurödfärgad stående slät panel. Dörrarna är av brädor. Sadeltaken är övervägande klädda med pannplåt men tegel och eternit förekommer också. Ännu ett bit in på 1900-talet låg näver- och sticktak kvar.

Byggnaderna är funktionella till sitt utförande, men enklare dekorationer förekommer, exempelvis fönsteromfattningar och ventilationsgaller.

Några äldre ladugårdar har eldstäder. Eldstaden användes dels för extra uppvärmning under kalla vintrar, dels för kokning av sörpa till djuren.

I de nordligaste socknarna i Värmland finns ofta körbroar till såväl stall- som ladugårdsbyggnader. Körbron finns i olika varianter, dels med hög sten-

fot och bro av trä, dels med ett lågt stenfundament som leder till en loge i markplan. Den sistnämnda varianten ger ofta möjlighet till genomkörning av ekipaget.

För hästarna byggdes ett eget stall, gärna i en länga tillsammans med logen och ibland också sammanbyggt med härbret.

LOGEN

I logen tröskades säden. Logar uppfördes fristående eller sammanbyggda med ladugården. Byggnaden är ofta tredelad. På loggolvet i mitten tröskades säden för hand med slagan. Golvet är tätt lagt för att säden ska kunna samlas upp. På ömse sidor om golvet finns lador för förvaring av halm och hö.

Av säden som skördats på åkrarna skulle familjen leva ett helt år. Tittar man noga på sidorna av logens dörrar, på själva dörrarna eller på timret inne i logen, kan man upptäcka ristningar. De är gjorda för att skydda säden från att bli stulen, angripen av röta eller annan olycka.

Logen har i mitten ett golv där tröskningen äger rum. På var sida finns lador för förvaring av halm och hö. Ristningar skyddar logen och skörden.

"Tjugo skeppund måste man ha åt en ko (per år), och dessutom fick man göra sörpa. Man tog agnarna vid tröskningen och satte dem i varmt vatten och gav korna en gång om dagen. Och de, som hade ont om foder, togo hästgödsel och kokade och blandade i agnar och gåvo åt korna, som voro "vilda" efter sådant foder."

Ur Matti Mörtbergs
Värmlandsfinska uppteckningar

"När man hade fått det sista höet in i ladan, gjorde man ett kors med hösvogsskafet i ladans dörr och sade, att ladan skulle vara full varje år."

Ur Matti Mörtbergs
Värmlandsfinska uppteckningar

HÖLADAN/ÄNGSLADAN/ MYRLADAN/TORVSTRÖLADAN

Ett av gårdsfolkets viktigaste arbeten var att samla vinterfoder till husdjuren, ibland på myrar och ängar långt från gården. Höet förvarades i lador nära ängen för att sedan fraktas hem på slädar om vintern. Ladorna kunde vara många. På Juhola finngård fanns det 13 ängslador ute i landskapet vid 1800-talets mitt.

Ladorna är små, timrade byggnader som inte alltid ägnats så stor omsorg vid uppförandet. Funktionen har varit det viktiga. Det märks på valet av material samt utförandet av hantverket. Timret är ofta återanvänt och glest timrat, vilket i sig varit bra för luftningen av höet. Timret kan också vara tätat med mindre störar. Då vallodlingen ökade kunde allt foder tas nära gården och det förvarades i de nybyggda stora höskullarna på gården. Ladornas direkta användning försvann därmed.

SMEDJAN

Smedjan var betydelsefull för den självförsörjande gården. Många bruksföremål tillverkades av gårdsfolket som fick vara mångsysslare. Den öppna eldstaden gjorde att smedjan placerades en bit från övrig bebyggelse. Få gårdssmedjor av detta slag finns kvar i landskapet. Några av dem har blåsbälg, eldstad, stativ och verktyg kvar.

DASSET

Dasset har kanske varit så hemligt att det nästan fallit i glömska. Efter vattenklosettens införande i bostadshuset användes det inte gärna. Dasset kan ligga som en fristående byggnad eller vara sammanbyggt med någon annan ekonomibyggnad, oftast ladugården. Det kan vara uppfört av regelstommar med fasadbeklädnad av stående slät panel, eller vara timrat. Taket är i flesta fall pulpettak klätt med plåt. Dasset har ofta fjölar anpassade både för vuxna och barn.

Skördetid vid en okänd gård i Östmark. Höladan har nävertak.

Att kunna smida för husbehov var viktigt. Alltid behövdes något; skor till hästen eller gångjärn till dörren. Ovan en timrad smedja från Vitsands socken och dess ässja.

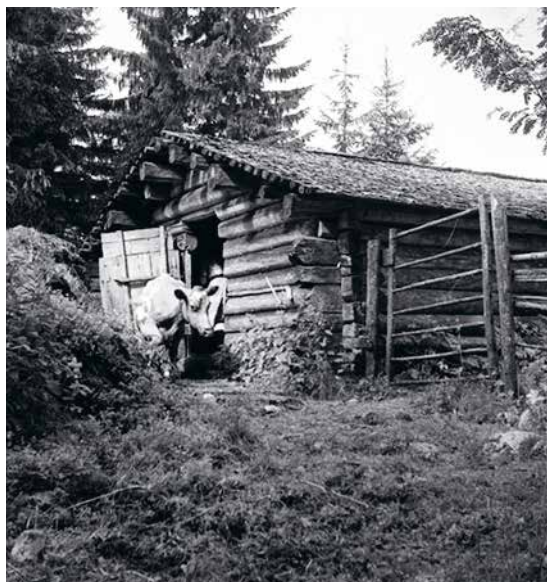
Från luften blir perspektivet ett helt annat. Berg och dalgång avlöser varandra. Vidderna är oändliga. Här syns finngården Juholas inägor från ovan. De små "öarna" i inägomarken är åkrar. Längst ned till höger "Givikkopeldo" – "Stenröseåkern", lite högre upp "Vanhangoanpeldo" – "Gamla kokhusåkern". Gården byggdes upp av Johan Eriksson Oinoinen efter ett arvskifte 1737. Gården har sedan dess varit i samma släkts ägo. Rökstugan, en loftbod och delar av ladugårdslängan är byggda under 1700-talet. Juhola får räknas som en storgård med omfattande skogs- och jordbruksarealer. I dag är miljön klassad som kulturresevat.

SOMMARLADUGÅRDEN

I sommarladugården stallades korna om nätterna efter mjölkningen och dagens bete på skogen. Korna skulle stängas ute från inägans åker och äng; därför byggdes ladugården mitt i gränsen mellan inägo- och utägomarken med en dörr på var sida om gärdesgården.

Skogsfinnarna använde inte sommarladugårdar i sina hemtrakter i Finland. De bedrev inte heller något omfattande säterbruk på det sätt man gjorde i andra delar av i Sverige. Det fanns tillräckligt med bete i närheten av gården.

Sommarladugården är en låg byggnad med en grund av hörnstenar. Stommen är ofta av runda, långa och grova stockar. Sadeltaket kan vara belagt med såväl farj (nävertak) som plåt. Inne i sommarladugården finns båsar för djuren.

En ko på väg från sommarladugården ut på bete i skogen. Till höger i bilden syns grinden och gärdesgården som omgärdar inägomarken.

JORDKÄLLAREN

En jordkällare finns på varje gård av ålder. Byggt för att skydda hushållets dyrt förvärvade matvaror från både kyla och värme. Den av sten välvda

muren är lagd med precision och med en skönhet som man inte sällan imponeras av.

SVEDJETEKNIKER

Svedjebränningen skedde med olika tekniker beroende på vilken skog som skulle brännas. På Finnskogen användes främst två tekniker: huuhta och kaski. Huuhtatekniken var speciellt lämpad för svedjor i äldre gran- eller tallskog. På den tänkta svedjearealen fälldes träden under tidig vår. Träden fick sedan torka, varpå sveden brändes runt midsommar ett eller flera år efter fällning. Svedjerågen såddes i den ännu varma askan. Året efter sådd kunde skörden bärgas eftersom rågen var av en särskild sort som växer i tuva och slår ax först andra året. Huuta-svejdjan var effektiv och betydelsefull vid uppbrytande av bygd och åkermark. Den så kallade kaskisvedjan användes på löv- eller blandskog på redan svedjad mark med intervall på 15–30 år. Skogen fälldes även här för att brännas nästkommande sommar. På sveden kunde råg sås med god avkastning en gång, varpå den användes för annan odling eller som betesmark för boskapen.

Spår efter svedjebruk finns att avläsa bland platsnamn i landskapet. Bland dem är namn som innehåller orden aho: 'ödelämnad svedja', huuhta: '[stor]svedja', kaski: '[löv]svedja', palo: 'bränt svedjefall', rasi: 'nedhugget svedjefall' eller sänki: 'stubbe'.

Jordkällaren vid Mattila finngård.

Den här jordkällaren från Lekvattnet har ett otroligt fint och välgjort stenvälv.

FINNGÅRDENS KARAKTÄRSBYGGNADER

RÖKSTUGAN

Skogsfinnens bostadshus kallas rökstuga (eller ibland pörte). Namnet härrör från att huset värms upp med en ugn utan skorsten. Benämningen rökstuga kan idag vara lite förvirrande, då den kan avse såväl den stugdel där rökugnen finns som hela byggnaden. Detta har kanske sin bakgrund i byggnadens ursprung och den tid då rökstugan bestod av ett enda rum vilket värmdes med rökugn. I etableringsskedet kunde rökstugan användas både som bostad, bastu och ria och hade då en lave.

De rökstugor som finns kvar idag har använts enkom som bostadshus. Från migrationsfasen under 1500- och 1600-talet finns inga byggnader kvar utan de befintliga är uppförda under 1700- och 1800-talen. Bostadshus med rökstuga är byggda av såväl mindre bemedlade torpare som av bönder på ganska stora gårdar. Sociala och ekonomiska skillnader har haft betydelse för om och hur en gård byggts upp och utvecklats över tid. Likaså har intresset för att modernisera spelat in.

Som byggnad har rökstugan olika planlösningar och kan vara såväl enkelstuga, sidokammarstuga som parstuga. Utöver själva rökstugan finns rum som farstu, kåve/kök och svenskstuga. Svenskstugan är ett finrum, en sal som inte sällan byggdes till huset då man fick råd. I svenskstugan och kåven fanns en spis med skorsten. I kåvens spis lagades mat över öppen eld. Att få en spis måste ha varit en välsignelse, eftersom matlagningsmöjligheterna i rökugnen var mycket begränsade. Matlagningen skedde istället i ett kokhus ute på gården. Rökugnen var dock så värmeeffektiv att den behölls ännu en tid. Rökstugor tycks ha slutat byggas kring sekelskiftet 1900. Man fick det bättre ställt och då nya hus byggdes valde man att överge den varma rökugnen.

”Valkoinen hade i likhet med Ol. Mickelsson i Suhola låtit uppföra en tvåvånings svenskstuga eller överbyggning, som det i Jösse kallas, men han kom snart underfund med, att det var bättre bo i ett varmt pörte än att frysa i denna, han lät därför göra strax bredvid ett stort pörte.”

Ur Carl Axel Gottlund, Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821

På Ritamäki och Fjolperstorp bodde man länge i rökstugan. Ritamäki övergavs 1964 av syskonen Beda och Henning Jansson då ålderskrämporna gjorde livet på finngården för hårt. Flytten gick till ålderdomshemmet. Rökugnen var då ännu stugans huvudsakliga värmekälla. Albert Skoglund flyttade från Fjolperstorp 1968 efter att ha bott där periodvis de sista åren.

I rökstugan är rökugnen placerad i rummets innersta hörn och mot den norra väggen. Ugnen eldas utan skorsten. Då röken löper ut i rummet lägger den sig under det tredelade innertaket för att sedan försvinna ut genom en lucka. Från luckan löper en rökkanal gjord av trä ända ut genom yttertaket.

Röken rör sig på detta vis genom att en luftström leds in i rummet genom gluggar i ytterväggen, fönster eller dörrar. Varm luft stiger naturligt. Det är endast under en kort tid vid eldningens början som det finns rök i övriga rummet. Vid rätt eldning har sedan personer som vistas i rummet inget besvär av röken.

Interiör från rökstugan vid Purala finngård. Till höger rökugnen. I taket syns de grova takåsar som håller upp innertaket samt tväråsar som stöttar stommen.

I det sotsvarta taket syns konturerna på takluckan. Skjuts den i sidled kan röken ledas ut genom en trumma gjord av trä.

Två generationers ljustinläpp bredvid varandra. Till vänster en glugg som interiört har en skjutlucka. Till höger ett spröjsat fönster som nedtill har en liten så kallad kattlucka. Rökstugan vid Vitsands hembygdsgård.

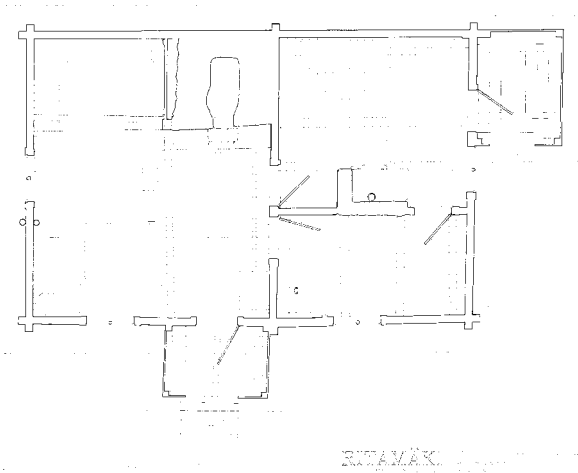
Inne i rökstugan har väggen skurats så många gånger att den blivit alldeles sammetslen. Skurningen skulle ske minst en gång om året. Längst upp mot taket är väggen sotsvart. I förgrunden syns en glugg med skjutlucka.

Ugnens stora magasin av heta stenar utgör tillsammans med rökgaserna en mycket effektiv värmekälla. Om vintern behöver ugnen bara eldas en gång om dagen och om sommaren mer sällan.

Rökstugans innertak, vanligen tredelat och uppbyggt av två eller fyra riktigt grova stockar, är väl isolerat på ovansidan med mossor och lera. Taket och översta delen av väggen är kolsvart av sot. Väggarnas nedre del skurades med sand en gång om året och kunde på så vis hållas trävitt. En del rökstugor har efter år av skrubbing sammetslent

timmer, som exempelvis rökstugan vid Juhola finngård och vid Vitsands hembygdsgård.

Ursprungligen hade rökstugorna inga fönster. Inomhus var det naturligtvis mörkt, men en liten ljuskälla erhöles genom att tända "peltor", furustickor, eller genom att öppna skjutluckorna i väggen. En rök lucka fanns i regel på den bakre långväggen vid sidan av rökugnen, och två på motstående långvägg. Några rökstugor har skjutluckan kvar, till exempel vid Vitsands hembygdsgård, Karmenkynna hembygdsgård och hembygdsgården Kollsberg.

Planritning av rökstugan vid Ritämäki finngård. Denna sidokammarstuga byggdes 1848. Ritningen är gjord av finska studenter och lärare vid Tekniska högskolan, Tavastehus skogsinstitut Evo.

"...sådana hus var tämligen allm. på de södra finnskogarna, men blir sällsyntare ju längre man kommer mot norr. Förhållandet är det, att dessa trakter icke hade råd och lägenhet att följa med utvecklingen på den tiden. Först under de sista 20-30 åren har man där på allvar börjat tänka på något att ersätta pörtena med. Följden blev då den, att man utan övergång ryckte upp i nivå med ett fullkomligt tidsenligt byggnadssätt."

Ur Nils Keylands anteckningar, Nordiska Museet, 1898

Rökstugan vid gården Pekkela i Nyskoga socken är speciell då den en gång var sammanbyggd med gårdens uthustänga. Ett nytt svenskt bostadshus hade byggts på gården och rökstugan brukades för annat. Så kom branden. Återigen fick rökstugan tas i bruk som bostad tills det nya huset stod klart 1920. På 1990-talet stod rökstugan förfallen och användes som snickarbod. Då startade gårdens nya ägare en varsam restaurering av byggnaden som på så vis räddades.

BASTUN – EN HÄLSOKUR

BASTUBAD I ALLA TIDER

Badhus, bastur och tvättinrättningar av olika slag har funnits allt sedan förhistorisk tid. Exakt när och var rökbastun började användas tycks ingen veta. I Nestorkrönikan från 1100 skildras dock bastubad i Novgorod mycket snarlikt hur man idag badar rökbastu.

Traditionen att tvätta sig genom att bada rökbastu kan kopplas till folk boende i norra halvklotets skogsområde, från Nordatlanten över Finnmarken, Finland, Karelen, Nord-Ryssland och Sibirien till Stillahavskusten. Till Sverige tror man att rökbastun kom via vikingarna, hämtad från deras resor i öst. I landskapslagar från 1200-talet är bastun fridlyst. Under 1700-talet tycks man börja oroas över nakenhet, smittorisk och moralisk ohälsa vilket gör att badstugan förbjuds i Stockholm. Kanske bidrar detta till att bastun slutar användas i stora delar av Sverige under denna tid. Om förbudet inte kommit kanske skrifterna och propåerna under 1930-talets Sverige inte behövs. Med formuleringar som "Folkbadsfrågan vår förnämsta och viktigaste kulturfråga" propagerades för bastubadet som en del av en allmän väg för att få Sverige och svenska folket renare.

Att bastutraditionen som de migrerande skogsfinnarna förde med sig till Sverige under 1500-talets slut överlevde vet vi. Bastukulturen var livskraftig och djupt rotad kulturellt, vilket gjorde att den höll i sig längre.

På Finnskogen badades bastu regelbundet åtminstone till 1800-talets andra hälft. Vid intervjuer med äldre personer under 1990-talet berättar få att de själva badat i bastun och om det hänt är det då de var barn. Däremot använde deras föräldrar och äldre generationer bastun mer regelbundet. Under andra världskriget kunde krigsplacerade soldater använda bastun flitigt. Några bastur används idag aktivt för badning. Andra står

"Bönderna försäkra, att de utan dessa ångbad icke stod ut med den mångfald av arbeten de utföra. Badet återskänker dem krafterna långt snabbare än vila och sömn."

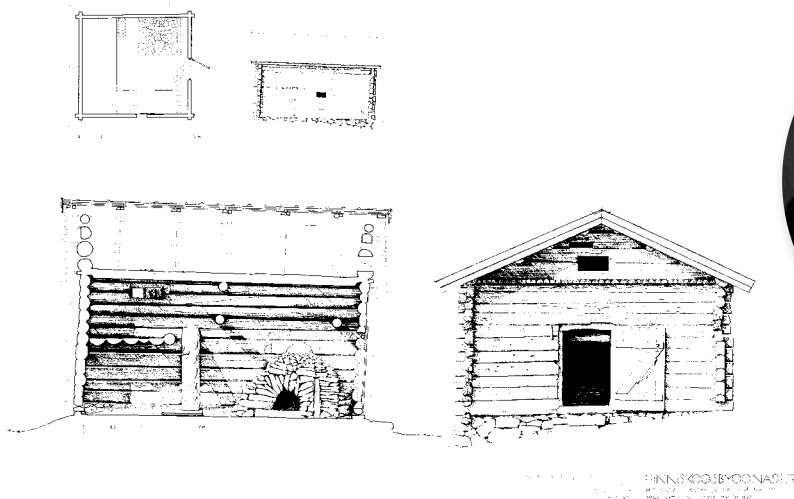
Ur Finsk bastu, H.J Viherjuur

oanvända eller så har de fått en ny funktion som garage eller förråd.

Traditionen att bygga fristående bastur hade skogsfinnarna med sig från Savolax. Att bada bastu gjorde kroppen fri från kroppslig och andlig orenlighet. Samtidigt verkade bastubadet läkande och återuppiggande för kroppen, särskilt efter hårt arbete på svedjan och i skog och mark.

Elden sågs som helig och av himmelskt ursprung. Härden och bastuugnen var ett altare. Att ösa vatten på ugnen vid badningen kunde liknas vid ett slags offer. Bastun var en fridlyst byggnad där man inte fick vara oanständig eller begå onda gärningar. Bastun var ren och fridfull och användes såväl vid födslar som vid livets slut. Här kunde avlidna ligga tills det var dags för färd till kyrkan eller likholmen. Man bad för den avlidnes ande som kanske skulle komma åter för att bada bastu.

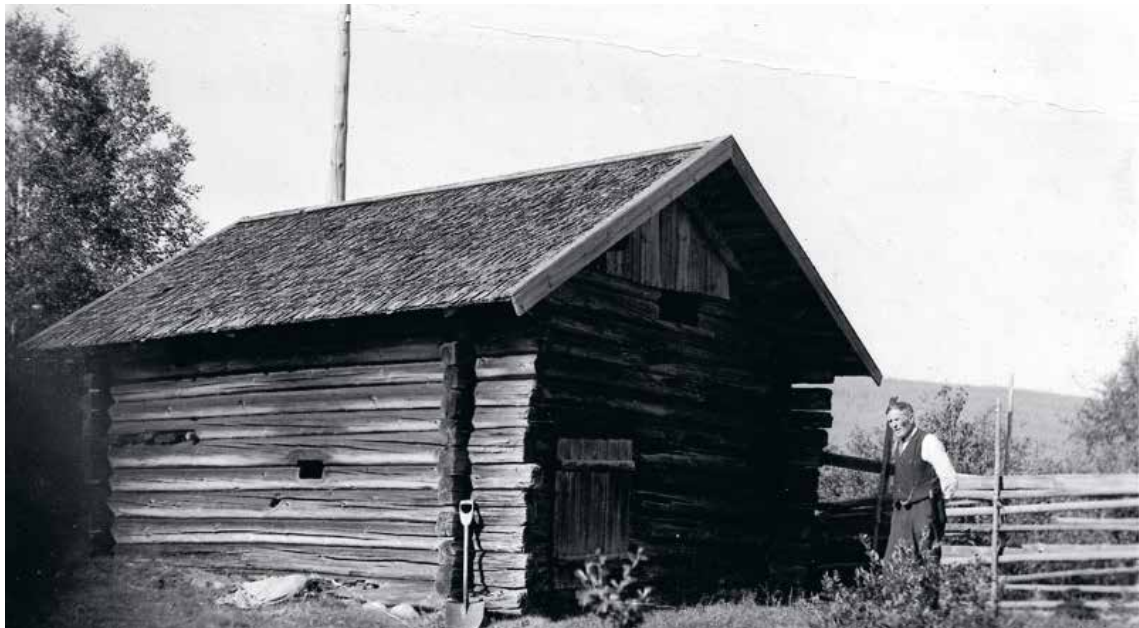
Både skogsfinnar och svenskar använde bastun till mer än bad. Torkning av säd, lin, ämnesträ och kött skedde parallellt. Idag ser man ofta redskap för linberedning liggande i bastun. Även rengöring av kläder och skinnfällar gjordes effektivt, eftersom lössen inte tålde värmen. På varje finngård byggdes en egen bastu, medan man i andra bygder delade på en bastu i byn.

"Efter tungt arbete är det
nödvändigt att mjuka upp
lemmarna för att bibehålla
arbetsförmågan."

Ur Finsk bastu, H.J Viherjuur

Uppmåtningsritning av bastun vid Juhola finngård. I den längsgående sektionen nedan till vänster syns rösnugn, lave samt en stege. Stegen är gjord i ett stycke av en timmerstock. Innertaket löper ut i gavelfasaden. Ritning av finska studenter och lärare vid Tekniska högskolan, Tavastehus skogsinstitut Evo.

Ägaren står stolt framför sin bastu i Digerberget i Nyskoga socken. Fotografiet är taget 1948, men bastun finns kvar än idag. Den restaurerades under 1980-talet. Då byttes bland annat rötskadade stockar, ett nytt tak lades och ugnen murades om. Jämför med fotografiet överst på sidan 31 där bastun är fotograferad 2014. Se även en bild av bastuns rösnug på sidan 38.

BYGGNADEN OCH BADET

Den vanligaste utformningen av en traditionell skogsfinsk rökbastu är en timrad kvadratisk byggnad med dörr placerad i ena gaveln. Uppmätningar gjorda på den värmländska Finnskogen visar att husets bredd ligger mellan 3,4 och 4,8 meter och längden mellan 3,4 och 9,0 meter. Höjden beror på byggnadens yttre mått, men varierar från 2,5 meter upp till 4,2 meter.

Bastun kan ha en öppen svale som skydd vid dörren. Någon bastu har förrum för exempelvis omklädnings, uppfört vid ena gaveln i en regelstomme som är klädd med panel.

Stommen står på natursten och är byggd av främst bilat timmer som tätats med mossa. Grunden är tätt lagd med sten eller jord för att inte släppa ut bastuns värme. Åstaken var ursprungligt belagda med farj (nävertak), men idag vanligen med galvaniserad pannplåt.

Rökugnen är ofta placerad direkt till höger eller vänster om entrédörren. Några få har en centralt placerad ugn med lavar längs långsidorna. Laven är den bänk man sitter på vid bastubadet. Mer om själva rökugnen finns att läsa i kapitlet om rökugnar.

På bastur där ugnen återfinns invid dörren finns laven i den bakre delen av bastun. Laven är placerad längs väggen på en höjd av drygt en meter. Den är konstruerad av en rundstock ytterst samt två eller tre plank mot bakre väggen. För att utnyttja den varma och stigande luften bör laven inte sitta lägre än 1,1 meter under taket.

Flera lavar kan finnas, placerade så att en sittbänk med fotstöd bildas. Exteriört kan man på en del bastur finna att laven löper ut genom timmerväggen, på andra är den fästad i konsoler på insidan. Byggnader där laven löper ut genom ytterväggen är äldst.

Golven är enkla jordgolv belagda med brädor eller plank. Längs de timrade väggarna finns små gluggar avsedda att skapa luftflöde vid eldning och badning. Gluggarna är ibland försedda med horisontellt skjutbara luckor.

VID ETT BASTUBAD FINNS VISSA SKEDEN ATT FÖLJA:

1. Svettning
2. Kastande av bad, d.v.s vatten slängs på ugnen
3. Piskning med björkris
4. Tvättning
5. Sköljning
6. Ny svettning
7. Avkylning
8. Vila
9. Föda

Det är viktigt att bastun har ett väl isolerat innertak. Det hjälper till att hålla värmen kvar i bastun. Taket är plant, lagt med runda eller kluvna slanor. På ovansidan ligger isolering i form av mossa och lera. Samtidigt är det viktigt att luft kommer in genom dörr och gluggar eftersom det är luften och dess cirkulation som gör att hela bastun kan bli varm. Flera bastur har större öppningar i gavelröset, ovanför innertaket, med eller utan dörrar. De har som uppgift att ventilerar vinden. Många bastur har idag fönster. De är en del av en moderniseringsprocess och fungerar som källa till ljus och trevnad.

Ned från innertaket eller fästade i vägg hänger torkställningar. De består av åsar på vilka smala slanor som kan flyttas i sidled vilar. Här hängs eller läggs det material som ska torkas.

Inför ett bastubad eldas rökugnen till önskad temperatur. Själva badningen sker då röken vädrats ut och en första skopa vatten kastats på ugnen.

Då ugnen är varm nog och bastun fått stå och mogna, det vill säga bli jämnvarm, kan man börja bada. Inledningsvis är bastumiljön torr och har låg luftfuktighet. I torr, varm luft kan man vistas länge även i högre temperaturer. Kroppen börjar svettas. Genom att sedan "kasta bad", det vill

Denna rösugn är placerad till vänster om dörren. Uppe på valvtaket ligger småsten som i ett röse. Väggar och innertak är kolsvarta av sot.

En för Finnskogen karaktäristisk bastu. Sittlaven löper ut genom ytterväggens timmer och vid de små gluggarna har röken lämnat spår i timret. Se även fotografier av bastun på sidan 29 respektive 38.

Under bastubadet sitter man på laven. Man når upp med hjälp av en stega. På bilden syns också linberedningsredskap.

Då nya huset vid gården Vålen i Lekvattnet skulle byggas bodde hela familjen i bastun. Rökugnens och bastuns väggar kritades vita för att bli ljusa.

säga kasta vatten på bastuugns stenar bildas vattenånga. Luften blir fuktigare och hetare. Med väl blötlagda björkkvistar kan kroppen piskas och sedan tvättas och sköljas. Från björkkvisten kommer en arom, som förhöjer badandet.

Det är svårt att exakt datera de bastur som finns idag. Uppskattningsvis är de byggda från slutet av 1800-talet till 1900-talets första årtionden. Någon är säkerligen också från 1700-talet.

RIAN – DEN AVSIDES SÄTTAS SKALL

Åkerns skörd var av yttersta vikt för familjens försörjning. Mycket kunde gå fel innan det var dags för skörd; regn, frost eller torka. Men även efter skörd fanns risker, till exempel röta.

Sedan mycket länge har det byggts olika anordningar för att snabbt torka en blöt skörd och få den lätttröskad. Propåer om byggnation av rior och torkhus utgick från kung och landshövding från 1500-talet och ända fram till mitten av 1800-talet. Gustaf Vasa oroades över att råg och korn låg och "brann ihop" i ladorna, och blev till ingen nytta.

För byggnaderna på prästgårdar och militärbostäder skulle bygdens befolkning sörja. Ria och torkhus hörde till de byggnader som enligt förordning skulle uppföras. Rian fick dock inte den genomslagskraft staten ville. Den blev främst byggd i Värmland, Västmanland, Gästrikland samt västra Dalarna och mer sammanhängande i Norrbotten och övre Lappland.

De migrerande skogsfinnar som uppförde rior för torkning av svedjerågen fick ibland agera förebild för svenskarna. Traditionen att använda ria fördes med från bygderna i öst. Innan en gård etablerats kunde en enda byggnad fungera både som ria, bastu och bostad/rökstuga. Rian kunde senare också upplåtas av gårdsfolket som bostad för hemlösa eller behövande. Att hysa in folk eller ha gäst kallades för "kesti" på finska. Vissa hus

eller personer har fått namn efter detta. Till exempel "Kest-Jossi" – stället där Kajsa Vilhuinen bodde – och Kest-Anna som var en gumma som bodde i en ria.

Rian var i många fall uppförd invid svedjan. Vid svedjebrukets upphörande tycks byggnadstypens förekomst ha minskat drastiskt. Rian flyttades eller revs och dess timmer kom till annan användning. Under 1700-talet var riorna allmänt förekommande medan de under slutet av 1800-talet var mycket få och då belägna relativt nära gårdens byggnader. Idag finns några få rior kvar och kopplingen till just svedjebruk är svår att belägga.

Rian är en timrad byggnad med kvadratisk eller rektangulär plan, uppförd på en grund av natursten. Taket är ett åstak och stommen är på grund av sin funktion högre timrad (18–20 stockar) än till exempel bastun. Rian består i regel av ett rum men kan ha ett tillbyggt agnhus. Rian kan också vara av en typ som benämns logeria, där byggnaden har ett angränsande logegolv avsett för tröskning.

I rian finns en rökugn placerad på endera sidan om dörröppningen. Den är byggd av natursten som till skillnad från bastuns ugn kan vara sammanfogad med lerbruk. Detta för att förhindra att gnistor ska spridas till den allt torrare halmen. Här spelar således valet av ved roll. Björkved är att föredra framför till exempel gran. Läs mer om rökugnen i senare kapitel.

Rian har ett innertak isolerat med mossa och lera. Taket gör att värmen håller sig längre i byggnaden. Det är byggd av runda slänor eller kluvna stockar som kan löpa ut genom ytterväggens stockar.

De otröskade kärvarna staplades i rian längs flyttbara stänger. Stängerna ligger på åsar som ofta löper längs med byggnaden och är belägna cirka 1,25–1,45 meter över golvet. Man började stapla kärvarna längst in, vid den bakre gaveln för att sedan fylla på utåt. Kärvarna langades upp till en person som staplade dem.

Ria belägen i östra Värmland. Det timrade vägglivet är högre än bastuns. Detta för att kärvarna ska kunna staplas på höjden inne i rian.

Torkria från Gräsmark. Den timrade delen är själva rian med rökugn. I den panelklädda delen av byggnaden förvarades troligen säd och lin. Rian har också använts till linberedning.

Interiör från rian ovan. I mitten längs med väggarna löper stockar mot vilka torkstänger legat. I gavelröset är inte stockarna svarta av sot vilket tyder på att ett innertak funnits.

"Rian var speciellt viktig för torkning av skogs- och svedjeråg, vilket också kan förklara att den som byggnad minskade drastiskt i samband med svedjebrukets tillbakagång. Om rågen sägs att den "blev för de mesta sent och ojämnt mogen så att den ej kunde soltorkas tillräckligt för att den skulle lossna ur axen vid tröskning med slaga"."

Ur Ilmar Talve,
Den nordeuropeiska
torkrian

"Badstufwa/
Mälte och
Torkehuus/ skola
altijdh vtom Gård
sättias."

Husesyns förordning
1681

"Ey må eld lämnas
osläckt eller owårdad
i klöna, pörten, badstuga
eller smedja."

Byordningen 1752

"Dessa voro alltid invid något stort fall eller sved och oftast uppförda under en backe, så bönderna desto lättare med kälkar kunde nedsläpa säden till sina badstugor att tröskas."

Ur Carl Axel Gottlund, Dagbok över
mina vandringar på Wermlands
och Solörs finnskogar 1821

Då ugnen eldas drivs fuktigheten i kärvar och sädeskorn ut. I väggarna finns små gluggar, ibland med skjutluckor. Dessa står öppna vid eldningen för att släppa ut rök samt vattenånga som lösgörs från den fuktiga säden. Eldningen var en grannlaga uppgift. Det fick inte bli för varmt i rian eftersom kornen då miste sin grobarhet. Inte heller fick kornen ta smak av röken.

Golvet är tätt lagt med kluvna stockar eller plank för att säden inte ska falla mellan springorna. Tröskning skedde inne i rian. Golvet är inte spikat och kan ligga på list eller löpa ut genom den timrade väggen.

KOKHUS

Rökstugans rökugn har en konstruktion som inte lämpar sig särskilt väl för matlagning. Den användes för stekning och brödbak, men i övrigt lagades maten i speciella kokhus. Dessa små timrade hus eller kåtor var belägna på finngård-

ens tun, nära bostadshuset. Grytorna skulle lätt kunna bäras till rökstugan.

I takt med samhällsutvecklingen och moderniseringar av bostadshusen kom maten allt mer att lagas där. Husmors mödor underlättades när öppna spisar byggdes i stugornas kåve/kök.

När järnspisen kom i slutet av 1800-talet installerades den ibland i anslutning till rökugnen eller vid kåvens öppna spis.

Kokhusen ute på gården kom att leva kvar, men mer i form av bryggghus med fasta eldstäder. Här gjordes storkok, bryggdes öl och värmdes tvättvatten. Intressant är ändå att de på Finnskogen fortsatt kallades kokhus.

Något enstaka kokhus i ursprunglig form fanns kvar på gårdar på Finnskogen runt sekelskiftet 1900. På Vitsands hembygdsgård, Mariebergsskogen i Karlstad samt på Skansen i Stockholm finns kokhus bevarade. Kring kokhuset som byggnad finns mycket lite dokumentation.

På Skansens finngård finns detta kokhus som ursprungligen kommer från Örtjärnshöjden i Lekvattnet. Det är ett till synes enkelt hus som ställts mot en glest murad ugn utan skorsten. Sittandes på en brits lagades här mat över öppen eld.

"Här i Närkölä var 3 torp, av vilka tvenne hörde inom Norge och en inom Sverige, gränsen gick mitt emellan dem, och skilde en del av det svenska torpets uthus inom den norska linien, däribland även kokhuset. Man kokte således verkligen i Norge och åt i Sverige."

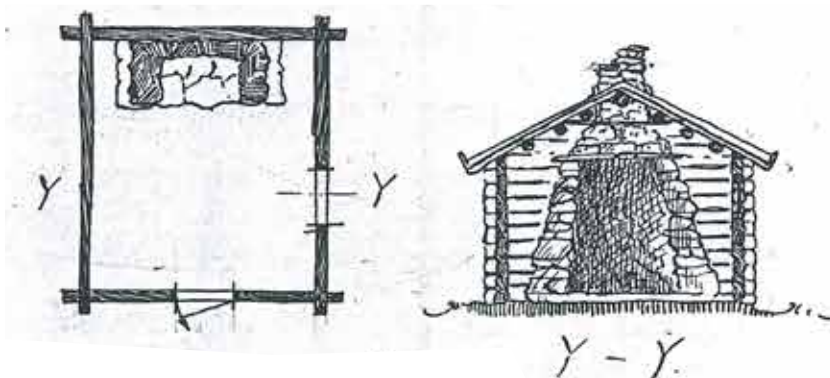
Ur Carl Axel Gottlund, Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821

Detta kokhus finns på Vitsands hembygdsgrd, men kommer ursprungligen från hemmanet Mangel. Den öppna spisen finns inte kvar, men den är dokumenterad.

Kokhus från Arnestorp, Bograngen.

Kokhuset vid Vålfall, Södra Finnskoga hade en stor öppen spis. Kokhuset var timrat och ca 4,0x3,5x3,0 meter. Skissen gjordes 1922 av Ludvig Mattsson. Då fanns också rökstugan kvar.

Källa: Nordiska museets arkiv

RÖKUGN, NÄVERTAK, RISTNINGAR OCH TECKEN

RÖKUGNEN – EN KOMFORT UTAN LIKE

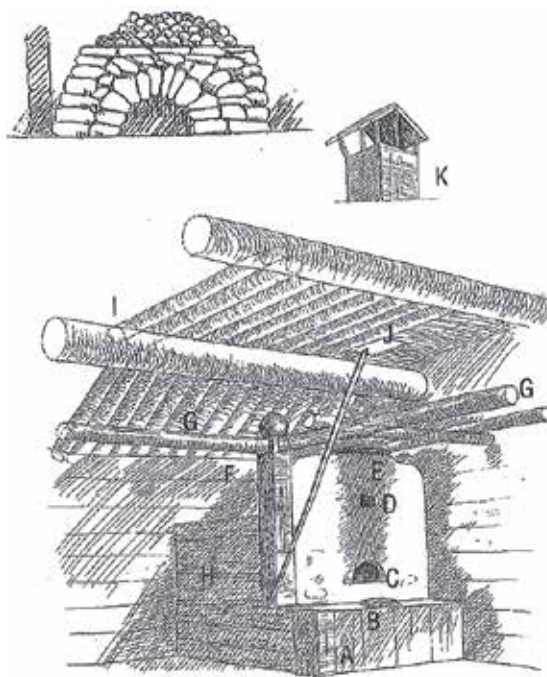
Den ugnstyp som kallas rökugn finns i såväl bastur och rior som i rökstugor. Det karakteristiska för ugnstypen är att den saknar rökgång och skorsten.

Rökugnarna i skogsfinnarnas rökstugor, bastur och rior skiljer sig från varandra typmässigt. Rökstugan har i regel den så kallade kappugn, medan bastun och rian har en rösugn. I etableringskedet då en byggnad användes både till bostad, bastu och ria var den försedd med en rösugn. Då gården växte och byggnadernas funktioner skildes åt, byggdes den större och effektivare kappugn i bostadshuset.

Bruket att elda i rökstugans rökugn fortlevde ända in på 1960-talet. Traditionen att bygga rökugnar försvagades under 1800-talet, även om arkiven berättar att rökstugor byggdes kring sekelskiftet 1900. Några av de rökugnar som finns idag härstammar från sent 1700-tal och från 1800-talet. Någon eldas fortfarande och denna speciella värme kan alltså upplevas.

RÖSUGNEN I BASTUN OCH RIAN

Rösugnen har fått sitt namn från det röse av lösa stenar som ligger på ugnen. Ugnsmynningen och ugnsrummet är ofta välvt. Det finns också ugnar som har horisontellt murade ugnsmynningar. Dessa kan antingen ha horisontellt lagda eller välvda ugnsrum. Över ugnsrummet ligger själva röset av små stenar. Sidoväggarna består av relativt flata stenar som lagts på varandra utan murbruk. Ugnarna är cirka 2x2 meter med en höjd av cirka 0,8 meter.

Högst upp en skiss av bastuns rösugn. Nedanför den rökstugans kappugn. Bokstäverna på skissen hänvisar till ugnens detaljer samt illustrerar placering av takåsar och röklucka.

- A. Kista av timmer, ibland klädd med panel
- B. Gruva
- C. Ugnsoppning
- D. Draghål
- E. Gnistskydd
- F. Ståndare/Pahastock
- G. Åsar
- H. Panel av brädor
- I. Takåsar för innertak
- J. Röklucka
- K. Huv för rökutsläpp på taket

Kappugn vid Mattila finngård. Fotot visar den så kallade panken som skjuter ut framför ugnöppningen. Till höger finns en nedsänkning, den så kallade gruvan, där aska kunde rakas ned.

På Brandval finnskog i Norge finns en dubbel rökugn, den enda i sitt slag. Varför en kappugn byggts invid en rösugn vet ingen. Byggnaden har en lave och torkstänger så torkning och bastubad har ägt rum. Kanske har också brödbak skett i kappugnen.

Rösugn från bastun i Nordgården i Digerberget. Se även fotografier av bastun på sidan 29 respektiver 31.

En riars rösugn är något större än bastuns. Jämför med rösugnen till vänster.

Bastuns ugn är inte avsedd att hålla värmen någon längre tid. Den eldas under några timmar tills ugnen och luften i bastun är varm nog. Efter att röken vädrats ut badar man bastu på eftervärmen.

Riars rösugn har liknande konstruktion som bastuns ugn, men med tjockare och längre sidoväggar. Riars ugn eldades under en längre tid, så pass att svedjerågen var torr nog för tröskning. Denna ugn kunde muras med lerbruk eller isoleras på sidorna med lera. Leran förhindrar att gnistor från elden antänder den allt torrare halmen.

KAPPUGNEN I RÖKSTUGAN

Ugnstypen i bostadshuset kallas kappugn. Då ugnen eldas lägger sig röken som ett moln under rummets isolerade innertak. Både ugnen och innertaket fungerar sedan som "värmeavgivare". Rökstugans kappugn är alltid placerad i rökstugans ena hörn, ofta mot den vägg som vetter mot norr. Här behövs värmen som mest. Kappugnen kan utgöra en fjärdedel av rummets yta. Rökstugan som rum och ugnens proportioner är anpassade till varandra. I rökstugor som av olika anledningar har för låga väggliv kan röken ligga väldigt lågt i rummet.

Kappugnen vid Ritämäki finngård. En timrad så kallad kista och en pahastock stödjer murverket.

En välvd rösuugn i en bastu i Gräsmark. Här har relativt flata stenar använts till murning. Observera att inget murbruk använts.

Den här rökugnen har kompletterats med en järnspis av märket Nävekvarn.

Pahastocken stöttar rökugnens stenkonstruktion. Dess avslutning upptill är täljd och har utsmyckande dekor. Få dekorativa detaljer finns i övrigt bland rökstugorna. I några finns dock en målad fris på översta stocken innan innertaket tar vid.

Ritamäki. Upptrampade stigar och stråk syns väl från ovan. Marken är full av mödosamt lagda rösen. Stugornas tak lyser gråa. Logen längst upp till vänster har ett sticktak. Bastun, härbret, rökstugan och ladugårdslängans tak är lagda med farjtak (nävertak). En jordkällare och hölada finns utanför bild. Alla är de timrade. Torparen Olof Jansson Uotinen var den förste brukaren. Under 1860-talets första år köpte han torpet som låg under gården Karttorp och blev sin egen. Namnet "Riita" är det finska namnet för strid eller tvist, och "mäki" står för berg. Tvisten kan härledas från en oenighet kring ett rågfäll vid riksgränsen och finns att följa i tingsrättsprotokoll från 1671.

"Rollota rollota,
Upp inunder taket,
Rulla ut lucka
Högt över stugorna!"

Läsning för att röken ska löpa fint ut
från rökugnen ut genom takluckan,
upp över stugtaket.
Kajsa Vilhuinen

Kappugnen är byggd av natursten som sammanfogats med lerbruk så att konstruktionen blir tät och stabil. Leran togs från närbelägna och säkerligen väl utvalda marker. Eldningsrummet utgörs av ugnsväggarna och den välvda ugnskappan. Kappugnarna har för det mesta också draghåll, dragrör och gnistskydd. Dragröret eller rökkanalen som den också kallas löper från ugnens eldrum ut i ett hål ovanför ugnsmynningen. Dess syfte är att underlätta draget i ugnen och ge plats för rökgaserna att ledas ut i rummet. Gnistskyddet hindrar gnistor från elden att slå upp mot taket. Flera varianter av ugnen finns och dessa kan delas in i tre grupper: kappugnar, kappugnar med draghåll och kappugnar med gnisthuv. Ugnens grund av gråsten står direkt på marken. Ibland hålls stenarna i den nedre delen samman av en timrad kista. Kistans timmer kan vara klätt med panel. Ugnens yttersta hörn kan stödjas genom en ståndare samt med mot ståndaren och rökstugans yttre väggar fästade åsar. Ståndaren, eller pahastocken som den kallas, utsmyckades ibland med träsniderier. Ugnens långsida in mot rummet kan också vara klädd med panel eller plank i syfte att ge stadga åt konstruktionen.

Den nedre delen på ugnens gavel är något framskjutet. Denna så kallade pank användes liksom ugnens ovansida som liggplats. Allmänt fanns sängplatser och arbetsytor nära ugnen för värmens och ljusets skull. Framför ugnöppningen

finns också en fördjupning, den så kallade gruvan. Glödande aska kunde rakas ned i gruvan och användas vid värmning av mat.

KAPPUGNENS FANTASTISKA EFFEKTIVITET

Rökugnen är en effektiv värmekälla och användes den rätt behövde hushållen inte elda i den mer än en gång per dag. Då ugnen inte eldats på ett tag måste förbränsor göras. Efter det kan ugnen eldas och värmen hållas hög under en längre period. Genom att luckor, dörrar och fönster öppnas lagom mycket hålls luftintaget till rummet jämnt och brasan kan hållas vid liv.

En undersökning gjord vid eldning av rökugnen vid finngården Mattila visade att verkningsgraden för effektivt värmevärde ligger på över 90%. Resultatet står sig mycket gott till exempel i jämförelse med en kakelugns effektivitet. Man kan ju också föreställa sig att dessa bränsor hur lätt som helst kan tända eld på huset. Samma undersökning visar dock att rökgasernas temperatur snabbt sjunker. Högsta uppmätta temperatur vid eldning var enligt undersökningen 114°C. Då sot antänds först vid 280°C visar det sig att antändningsrisken trots allt inte är så stor.

NÄVERTAK

Näver var under första hälften av 1800-talet det i Skandinavien skogsbygder vanligaste tätnings-skiktet på tak. Näver var lättillgängligt och om det sköra men täta materialet lades på ett stabilt underlag och med bra täckning hade husen fullgoda tak. Nävertaken kom dock successivt att ersättas med till exempel sticktak. De sistnämnda fick ett stort uppsving i hela Sverige och Norge vid 1800-talets mitt då industrin började tillverka spik i stor skala samtidigt som stickhyveln rationaliserade sticktillverkningen.

På Finnskogen finns nävertaken, eller farjtaken som de kallas dialektalt, kvar på de skogsfinska gårdarna långt in på 1900-talet, även om de också här börjat ersättas med stickor, plåt eller tegel.

Nylagt farjtak på en lada i Lekvattnet. Ägarna har tillsammans med hantverkare jobbat hårt för att nå detta fina resultat. Då taket lades arrangerades också en takläggningkurs med stöd av Länsstyrelsen i Värmland.

KÄRT BARN HAR MÅNGA NAMN

Nävertaken på Värmlands och Hedmarks finnskogar kallas ofta farjtak. Farjen refererar till takens täckved av störar av gran och inte till själva nävern. För att bevara dialekten använder vi benämningen farj.

Utbordskrok, raftkrok och droppbordskrok är olika benämningar på den krok av gran som håller upp den bräda som gör att undertak och farj ligger kvar på taket. Brädan i sig har namn såsom utbordsplank, täckja och droppbord.

Här används benämningen utbordskrok och utbordsplank.

"Nävertak
äro allmänna
bland allmogen i
skogsprovinserna. Näfvern
tages af björkar lägges på ett
underlag af sparrar eller bräder,
betäckas med torf, takved eller
bräder, samt halm på slättbygder.
Till näfvertak af torf fodras 18 lisp.
Näfver för 100 kvadratlnar."

J M Bergman om nävertak
i Handlexion från 1838

Nävertak eller farjtak som de kallas i Värmlands och Hedmarks finnskogar. Här vid rökstugan vid Ylladobba, Hollandstorp i Östmark socken. Uthuset bredvid fick dock ett tak av stickor.

Ett farjtak har bevarats som ett tidsdokument under den nya korrugerade plåten.

Ett nylagt farjtak på en bastu i Brandval finnskog, Norge. Här har även en hänggränna i trä monterats. Se byggnadens unika ugn på sidan 38.

I väntan på att bli använd ligger den nyskördade nävern i press för att bitarna ska hållas flata.

Att skogsfinnarna behöll farjtaken längre kan förklaras av ekonomiska och sociala förhållanden. Hantverkarskunnandet och traditionen bevarades längre än i andra bygder. Tillgången på björk samt rätten att ta näver var av största betydelse. Det gällde oavsett om man behövde näver till tak, kontar, skor eller korgar.

Idag finns några enstaka gamla tak kvar under skyddande moderna plåtar. Vid de bevarade finngårdarna finner vi oftast plåt istället för näver under farjen.

Ladans tak läggs om med näver som tätningsskikt. Om näver inte finns att tillgå kan även takpapp och plåt användas. Farjstörarna håller nävern på plats. Utbordskrok och utbordsbräda stödjer farjstörarna. En vidja med en sten förhindrar farjen att glida ned vid gaveln. Se även ladan på sidan 43.

TAKENS KONSTRUKTION

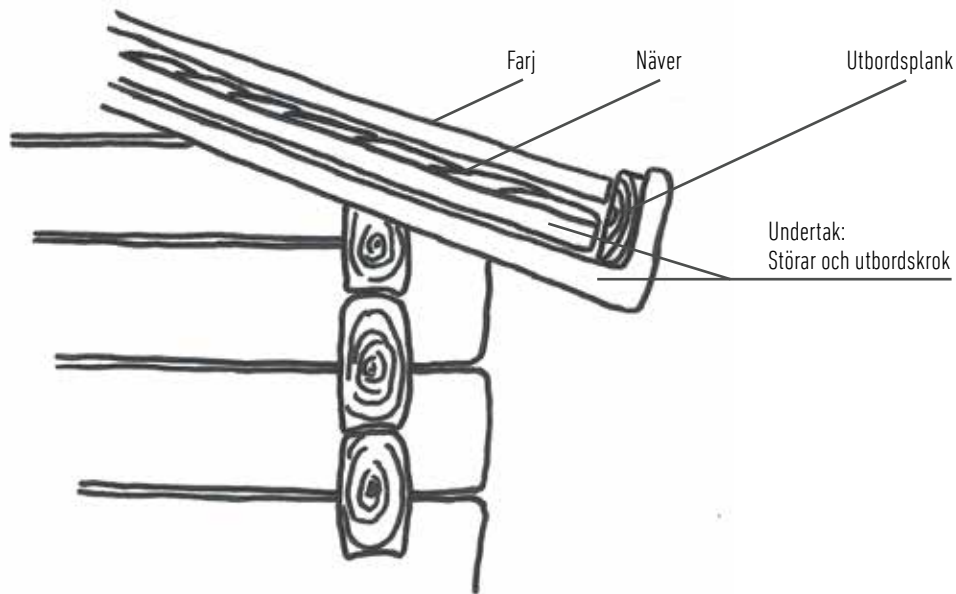
De byggnader vars tak kläs med farj är i regel knuttimrade. Den bärande takkonstruktionen består av åsar i timmer vilka löper från gavel till gavel. Åsarnas antal varierar beroende på byggnadens konstruktion. Takvinkeln är relativt brant, kanske används den så vanliga proportionen att gavelröstets höjd motsvarar en tredjedel av husets bredd.

Finnskogens nävertak har två varianter vad gäller det understa lagret. Den ena består av tätt lagda granstörar av klenare dimension och den andra av kluvna, något grövre stockar, halvklovor. Den

senare var vanlig på hus med högre status, såsom bostadshus, som kostades på materialmässigt.

Undertaket läggs frånnock ned mot ett hammarband utmed hela takfallet. För att undertaket inte ska hasa ned fästs utbordskrokarna och utbordsplank vid takfallets nedre kant.

Utbordskrokarna läggs med jämna mellanrum mot takåsarna mellan undertaksstörarna längs med hela takfallet. Krokarna hämtas gärna från en naturligt vinklad rot-del av gran. Ibland monteras krokarna mot takåsarna med hjälp av vidjor. I krokarna, vinkelrätt mot takfallet, läggs utbordsplanket.

Planket förhindrar undertak och taktäckning att rasa från taket. Deras ändar ligger an mot planket.

De grövre halvklovorna i undertaket fasas av och vilar mot de befintliga takåsarna utan fäste. De mindre granslanorna måste hållas på plats med hjälp av ett stödjande utbordsplank.

Läggningsen av näver börjar från takets nedre del upp motnock, och för att nävern inte ska rulla ihop sig eller blåsa bort måste den läggas ända upp tillnock tillsammans med farjstörarna. Nävern läggs omlott i flera lager så att det till sist ligger 4–7 skikt på varandra. Nävern rullar sig kring takkanterna och skyddar även dem. Över taknocken läggs noggrant flera lager av näver.

På Finnskogen består täckveden oftast av runda granslanor, men halvklovor förekommer. Täckveden är viktig då det är den som ligger som en tyngd på nävern och förhindrar att den förflyttas. Den skyddar också nävern från mekanisk påverkan och från solens strålar. Dimensionen på

farjen varierar från tak till tak. Den läggs tätt och bör vara ganska jämgrov, annars får topp/rotläggning tillämpas. Det sätt som farjen läggs på vidnock varierar. I något fall har störrarna fästs mot varandra med dymlingar. Vanligast är dock att störrarna läggs topp mot topp, eller att det ena takfallets topp lagts någon decimeter över den andra. På Finnskogen har flera läggningssätt dokumenterats.

För att hålla farjen på plats i sidled fästs smala vidjor på gavelns takåsar. Vidjorna viks sedan över takkanten mot takfallet och hålls fast med en sten. Vissa tak har även hela tvärsålar som ligger över takfallen, även de hålls fast med sten.

Äldre bilder av nävertak visar att täckveden eller farjen kan bestå av lite av varje. Man tog vad som fanns tillgängligt, det viktiga var att hålla nävern på plats. Anmärkningsvärt är att taken inte innehåller en enda spik!

NÄVER SOM MATERIAL

Nävern, som är uppbyggd av många tunna skikt, innehåller hartsliknande ämnen som gör den vattenavvisande och hållbar mot röta. Näver innehåller också ämnen som har antiinflammatoriska och röthämmande egenskaper, vilket delvis förklarar varför mat står sig längre i näverkärl.

Näver revs ofta från yngre björkar, då äldre träd har grövre och osmidig näver. Insamling skedde vid midsommartid, då björken savar. Styckena skars så att skador från grenhål undveks. Arken buntades och lades i press för att undvika att nävern rullade ihop sig. Inför läggningen blöt-lades arken och blev smidiga igen.

1950- OCH 60-TALENS RESTAURERINGSIDEOLOGI

Med början på 1950-talet kom flera finngårdar att restaureras. De befintliga taken var farjtak med näver. Förvaltare och antikvarier hade säkert då som nu många diskussioner rörande val av såväl lämpliga tillgängliga material som hantverkare. De ställde sig också säkert frågan hur man till en rimlig kostnad lägger tak som långsiktigt skyddar en värdefull bebyggelse.

Valet som gjordes var att försöka efterlikna de befintliga nävertaken så långt som möjligt. Men istället för näver som tätskikt valdes plåt eller papp. I likhet med nävern fick plåten vila på klovor eller störar av smal dimension samt med överliggande farj. Kanterna täcktes med näver för att dölja den underliggande plåten/pappen. Avgörande vid valet att använda plåt/papp var med all sannolikhet en begränsad tillgång på näver. Idag restaureras dessa tak med en önskan om ett långsiktigt bevarande, men också nu styr kostnaderna.

Björkarna tycks stå med stora sår efter att näver skördats. Men tar man bara den yttersta barken lever trädet vidare. Näver till tak måste tas i stora bitar. Ett vertikalt snitt dras med kniven i den yttre barken. Sedan lirkar man lite och drar.

Farjtakets undertak av störar. Vidjans funktion är att hålla fast utbordskroken vid takåsen. Övriga slantar ligger lösa.

"När man gjorde metkroken, skulle det vara mycket vackert väder, och stället skulle vara mycket lugnt, så blev den lyckosam."

Ur Matti Mörbbergs
Värmlandsfinska
uppteckningar

"När hunden var skämd, behöver man inte göra annat än smörja nosen med kärnmjök, så får han tillbaka sin kraft."

Ur Matti Mörbbergs
Värmlandsfinska
uppteckningar

"När dom brände svedjor förr i världen så gick dom tre gånger motsols omkring svedjan, för att svedjan ej skulle gå över den gränsen."

Ur Matti Mörbbergs
Värmlandsfinska
uppteckningar

RISTNINGAR OCH TECKEN

Människans behov av att förstå och avläsa naturens makter har alltid funnits. Beroendet av naturens resurser är stark och att få tillgång till dem kan vara en kamp på liv och död. Det oförklarliga skrämmer. Viljan att påverka och förstå är stor, då liksom nu, även om vetenskapen idag kan förutse och ge förklaringar på ett helt annat sätt.

Skogsfinnarna levde med föreställningen att naturen var besjälad. Tilltron till detta, en form av animism, var stark. Men skogsfinnarna levde också med en kristen tro. Med hjälp av ord, handlingar, formler, ristningar och symbolspråk kommunicerade man med och tilltalade naturens krafter. Man bad om god fiskelycka, att frosten inte skulle ta skörden eller på ett negativt sätt om andras olycka.

Besvärjelser och ristningar av detta slag har använts brett inom hela allmogekulturen. Skogsfinnarnas tro och tillämpning kanske utmärkte sig något och de blev ibland illvilligt beskyllda för att utöva magi och trolldom.

Tron på trolldom genomsyrade i långa perioder hela samhället och alla samhällsklasser. Häxprocesserna under 1600-talet med 300 avrättade kvinnor, män och barn var det värsta uttrycket för detta.

Prästerna förhörde och en kunglig trolldoms-kommission med adliga ledamöter dömde.

Inventeringar och dokumentationer på svenska och norska Finnskogen har gjort oss uppmärksamma på det symbolspråk som använts i dessa trakter. Tillsammans med skriftliga nedteckningar och intervjuer med äldre personer har dokumentationerna gett oss en del kunskap om hur formler och besvärjelser löd.

Symboler för magiska föreställningar måste dock ses i sitt sammanhang, med den referensram, tro och värdering som de som en gång använde dem hade. Symbolernas skiftande betydelse i olika trakter är ännu inte särskilt väl beskrivna.

Symboler har ofta ristats på byggnader som är särskilt betydelsefulla för gården, till exempel loge, härbre, stall, bastu och ladugård. Det finns också ristningar gjorda på träd, stenar och bruksföremål som smörkärnor och mataskar.

I logen ristades till exempel pentagram, strategiskt placerade kring dörröppningar och andra öppningar i timret. Här liksom i härbret skulle årets skörd och mat skyddas mot fördärv och stöld. Andra typer av ristningar är kors, solhjul och händer.

Sexbladsrosen är en av de äldsta och vanligaste ristningarna och motiven i alla folkkulturer. Den återfinns såväl på möbler och bruksföremål som på byggnader, här en bastuvägg. Rosen skyddar mot onda makter, men ger också lycka och fruktbarhet.

Rutmönster har använts som skydd mot maran. Flera olika former förekommer, exempelvis nät, schack- och fiskgarnsmönster. Här ses två korsformationer ristade inom fyrkanter ovanför något som liknar ben. Ristningarna finns på en bastudörr.

Vem är detta? Är det ett ristning som genom sin rombiska form anspelar på den kvinnliga fruktbarheten? Är det ett skydd mot maran eller är det dåtidens klotter? Ristningen finns på en logdörr.

Pentagrammet ristas för att skrämja bort onda makter, trolldom och annan olycka. Det skall ristas i en enda rörelse för att få effekt. Ristas femudden uppåt är stjärnan ett tecken för en god kraft, men vänds det upp och ned har det motsatt effekt. Det gör skada. Här är pentagrammet fotograferat på en logdörr.

VÄRNA GENOM VARSAMT UNDERHÅLL

De skogsfinska byggnaderna och miljöerna är unika. De berättar om en kultur och ett byggnadsskick som skiljer sig från svensk allmogekultur. Formad i mötet mellan det höglänta skogslandskapets stränga materiella förutsättningar och de traditioner som migranterna förde med sig. Byggnadsskicket lever kvar i dagens finngårdar. En del har anor från 1600-talet, andra har byggts upp vid senare gårds- och torpbildningar. Några få präglas ännu starkt av den skogsfinska kulturen, andra har formats av senare tiders jord- och skogsbruk. Nya bostadshus, stall- och ladugårdslängor har byggts och åkrarna täckdikats. Men där finns kanske också en bastu, ria eller en hölada som knyter an till det äldre bruket av gården.

Vi vill uppmuntra alla som äger och förvaltar en finngård till varsamt underhåll av gårdens byggnader, särskilt de skogsfinska karaktärsbyggnaderna. Ett kontinuerligt underhåll är en viktig förutsättning för att byggnaderna ska kunna användas och bevaras på lång sikt. Samtidigt kan akuta och kostsamma renoveringsåtgärder undvikas.

Här bilas syllstocken som skall sättas på plats.

Att lägga ner omsorg i val av traditionella material och metoder och att anlita hantverkare med erfarenhet av liknande arbeten lönar sig.

Idag finns rikligt med litteratur, hemsidor och annan rådgivning kring hur man på bästa sätt underhåller och restaurerar äldre bebyggelse. Med dessa källor som stöd tillsammans med sin egen erfarenhet kan man komma mycket långt. Anlita alltid hantverkare med dokumenterad erfarenhet.

De skogsfinska karaktärsbyggnaderna kräver ibland särskild rådgivning, då de sällan tas upp i den allmänna byggnadsvårdslitteraturen.

Dessa byggnader har som regel mycket höga kulturhistoriska värden. Inför större restaureringar och i vissa fall även vid löpande underhåll bör antikvarisk expertis rådfrågas. Antikvarien kan ge information om val av åtgärd, material, metoder, och möjligheter till olika ekonomiska bidrag.

Med hjälp av en domkraft kan stommen försiktigt lyftas och den nedersta stocken, syllen, kan bytas.

ALLMÄNNA RÅD VID UNDERHÅLL OCH RESTAURERING

GRUND

Håll träd och sly borta från byggnadens närhet så att barr och lövmassor inte lägger sig på taken och runt grunden. Rötter kan också tränga in och spränga sönder grundmuren. Klipp gräs och annan växtlighet. Kratta och för undan gräs och grenar. Ansamlingar av löv och gräs bildar så småningom jord som höjer marknivån. Det är vanligt att syllstockar och väggens nedre del rötskadas då marken höjer sig upp mot träverket. Dräneringen kan också försämrats. Vattensjuk mark kan ge frost- och tjälförskjutningar.

I timmerhus är det främst hörnstenarna som har den bärande uppgiften. Bevaka att de fyller sin funktion. Åtgärda om de sjunkit ned i marken eller snedställt. Var dock varsam då hela husets stabilitet är av betydelse. Grunden i övrigt brukar bestå av utfyllnad till skydd mot drag och djur. Lägg tillbaka utfallande stenar, kila fast dem med stenflisor. Om grunden inte tidigare haft murbruk utan varit kallmurad, behåll ursprunglig konstruktion.

STOMME

Många av de äldsta ekonomibyggnaderna på Finnskogen är uppförda av runt eller bilat ligg-timmer, eller av regelstommar. Se över stommens skick då och då. Vissa delar är mer utsatta för skador, exempelvis syllar, hammarband och timmer under fönster. Trä bryts ned naturligt och syllbyte liksom lagning av paneler är åtgärder som ingår i kontinuerligt underhåll av en träbyggnad. Överväg byten av timmer noga. Endast skadade delar byts ut. Vi byte av syllar bör hela stockar användas för att bibehålla timrets dragverkan i nedersta varvet. Samma dimensioner, knuttyper och träslag som i befintligt utförande används. Timret kan vara skadat på ytan, men om kärnveden är frisk fyller timret sin bärande funktion. Offerskikt, exempelvis i form av träpanel, kan vara ett alternativ till större timmerbyten.

Arbetet bör utföras av timmerman med erfarenhet av liknande arbeten. Om den timrade fasaden är ofärgad bibehåll den så. Utbytt timmer behöver ingen ytbehandling.

Se även över dörrarnas status vad gäller virke, beslag och lås.

YTTERVÄGG OCH FASADBEKLÄDNAD

Vanliga fasadbeklädnader är stående slät träpanel eller lockpanel. Locklistpanel finns också på ekonomibyggnader men inte lika ofta. Typen av panel varierar lokalt och tidsmässigt och så även eventuella ytbehandlingar. Panelbeklädnad på äldre hus har sällan några exakta dimensioner, utan kan variera. Studera panelen noga innan du påbörjar reoveringen. Ibland kan en tillspikning räcka. Byt inte mer panel än nödvändigt. Lappning kan med fördel utföras. Vanligtvis uppstår skador av väder och vind på fasadens nedre del. För att få skarvarna mindre utsatta kan man flytta ner den befintliga panelen och göra iskarvningen uppe vid takfoten.

Ekonomibyggnadernas ohyvlade panelbrädor är ofta målade med Falu rödfärg. Om panelen eller timret aldrig målats, låt det då förbli så. Trävirke, särskilt timmer står sig bra utan färg. Det får istället en vacker, pärlgrå nyans. Foder runt fönster och dörrar brukar vara hyvlade, just för att de ytbehandlas med linoljefärg. Förr användes furu till panel, numera är det vanligast med gran. Välj ett tätvuxet panelmaterial genom att studera årsringarna.

TAK OCH REGNVATTENSYSTEM

För byggnadens kondition är det av yttersta vikt att yttertak, rännor och stuprör fyller sin funktion. Ett läckande tak kan få förödande konsekvenser. Kontrollera taken regelbundet. Inspektera från marken och ta gärna kikaren till hjälp. Titta även på takens insida. De flesta läckagen uppstår vidnock, takfot och vid olika genomföringar i yttertaget. Leta efter fukt- och mögelfläckor eller fuktränder.

Logen står klar efter en gedigen restaurering. De nya stockarna har formats, en efter en, med de gamla som mall. Den nedersta stocken har bilats medan de längre upp har kvar sin rundning. Timret lämnas ofärgat.

Nytt tak läggs på en ladugårdslänga på Finnskogen. Varv efter varv spikas stickorna i en trelagstäckning.

De munblåsta fönstren ger liv åt fasaden. Fönsterglas var dyrt att köpa och genom att bevara dem visar man inte bara respekt för ett gediget hantverk, utan också för dem som en gång köpt fönstren.

Takets konstruktion och ytbeläggning är en viktig del av byggnadens totala identitet och värde. På Finnskogen finns en rad olika takmaterial. Den äldre bebyggelsen har vanligtvis haft så kallade åstak täckta med farj (nävertak). På 1800-talet blev sticktak vanliga och därefter har pannplåt, tegel, eternit och betongpannor använts. Helst bör det befintliga materialet underhållas och bevaras. Samtidigt kan det vara bättre att man lägger på en skyddsplåt än att inget underhåll alls utförs. Äldre byggnader har vanligtvis inget utvecklat regnvattensystem i form av plåtrännor och stuprör. Om det är nödvändigt med vattenavledning kan hängtrännor och stuprör uppföras på dessa byggnader. Tänk på att avleda vattnet då det väl kommit till marken.

FÖNSTER OCH DÖRRAR

Vid underhåll av fönster och dörrar måste stor hänsyn tas till såväl utseende som tekniskt utförande. Under olika stilepoker har fönster utformats på olika sätt och de berättar således mycket om byggnadens historia. Fönster tillverkade före 1960-talet har för det mesta hög kvalitet materialmässigt. Ändrade kvalitetskrav gjorde därefter att sämre och mindre tätvuxet virke fick användas.

Fönster och dörrar kan behöva justeras på grund av sättningar i huset. Rötangrepp är vanligt på fönstrets spröjsar och bågens underdel. Skadade delar kan bytas ut. Idag finns firmor som är duktiga på fönsterrestaurering.

Fönstrens underhåll består i första hand av om-målning och kittning. Sol och väta bryter ner och lakar ur färg och kitt på fönstrens mest utsatta delar. Traditionellt har man använt linoljebaserade produkter: linoljefärg och kitt tillverkat av krita och rå linolja. Fortsätt att använda dessa traditionella produkter. Fönster kan underhållas genom att de stryks med en så kallad halvoljeblandning bestående av hälften linolja och hälften terpentin.

Om fönstren sedan tidigare varit målade, använd linoljefärg i samma kulör som befintlig vid om-

målning. Omålade fönster bibehålls så, men kan underhållas genom att strykas med den så kallade halvoljeblandningen. Glöm inte att vara rädd om fönstrens gamla beslag. Trasigt glas ersätts om möjligt med motsvarande gammalt glas.

DOKUMENTERA

Dokumentera alltid åtgärderna! Fotografera före och efter underhåll och restaurering. Gör anteckningar kring val av material och produkter. Man glömmer så fort. Det är roligt både för dig själv och för efterkommande om byggnaden och de arbeten som utförts dokumenterats.

Slitage, nötning och senare tillägg bör respekteras. Detta är en del av husets och dess brukares historia, spår av aktiviteter och val i livet.

FINNGÅRDENS KARAKTÄRS-BYGGNADER – RÅD VID UNDERHÅLL OCH RESTAURERING

Underhåll och restaurering av finngårdens karaktärsbyggnader rökstuga, bastu, ria och kokhus fordrar kunskap om hur de brukats. Byggnaden är en helhet, allt är byggt i proportion och i förhållande till varandra. Detaljer är av betydelse, även om de ibland kan vara rent estetiska och uppfattas enbart som symboler. Vid en restaurering är det av största vikt att man inte bygger bort för byggnaden viktiga funktioner och detaljer. Detta inkluderar även valet av rätt material och metoder vid restaurering. Ingen byggnad är heller den andra lik. Prioritera också bland åtgärder. Tak, grund och stomme bör åtgärdas i första hand.

Inför en underhålls- och restaureringsåtgärd bör man planera noga. Ofta behöver åtgärderna inte bli så stora. Skilj på funktion och utseende. En timmerstock kan vara fullt bärande även om den är skadad på ytan. Var rädd om allt originalmaterial och byt så lite som möjligt.

Man bör alltid rådfråga en antikvarie och en hantverkare med erfarenhet från restaurering av

kulturhistoriskt intressanta byggnader. Ett problem kring till exempel restaurering av nävertak och rökugnar är att det idag inte finns traditionsbärare som kan berätta om byggandet. Detta gäller såväl i Sverige och Finland som i Norge. Här får man ta samlad hjälp från referensobjekt, nyligen gjorda restaureringar, arkivmaterial och dokumentationer som gjorts tidigare. För nävertak och rökugnar byggs idag nya kunskapsbanker upp bland hantverkare, vilket är mycket positivt för framtida förvaltning.

I rökstugan, bastun och rian står eldstäderna i centrum. Bastuns och rians rökugnar har byggts om relativt ofta. Stenarna blir efter ett antal eldningar så sköra att de spricker. Grus från söndersmulade stenar gör att ugnen får sämre uppvärmningseffekt. Det blir mindre drag i ugnen och den behöver muras om. Rökstugornas kappugnar kan vara i originalutförande men är ofta punktvis restaurerade. Vissa är också nyuppförda under 1900-talet, speciellt de som finns i byggnader som är flyttade till hembygdsgårdar.

För de här aktuella byggnadskategorierna är rökugnen och murstocken ofta murad direkt mot timmerstommen. Vid stockbyten i stommen måste man ta hänsyn till murverket. Lyfts stommen kan muren spricka och ugnen säcka ihop.

Då man väljer stenar vid byggnation och restaurering spelar stenens form stor roll. Vissa stenar kan återanvändas, men bara om de inte uppvisar skador. Naturformad sten är bäst, det vill säga sten som inte är kilad. Förr fick man använda de stenar som fanns tillgängliga. Det får man göra nu också. Vid murning av ugnsvälven fodras noggrannare passning av stenarna för att få ett stabilt valv.

Observera att rösugnen i bastun till skillnad från rökstugans kappugn alltid muras utan murbruk. Kappugnen bör inte eldas om putsen släppt inne i eldningsrummet. Stenarna tål inte eldens påfrestning särskilt många gånger, utan smulas sönder. Putsen skyddar stenarna från värmen. Observera att putsen måste vara av lera och sand, så kallad lerklining.

Farjtakens farjstörar måste regelbundet plockas ned och underlaget sopas rent från nedfallna barr och löv. Annars kan träd slå rot och börja växa.

Använd aldrig järn i rökugnens konstruktion. Så har traditionellt inte skett. Järnet blir snabbt hett, men svalnar snabbare vilket minskar värmeeffektiviteten.

Många rökugnar, både kapp- och rösugnar, har felaktigt byggts upp eller restaurerats med cementhaltigt bruk. Detta gör att ugnarna kan spricka vid eldning eller vid sträng kyla. Det oelastiska cementhaltiga bruket tål inte temperaturskiftningarna. Sprickor gör ugnen eldfarlig. Ett murbruk av lera och sand ska istället användas vid restaurering av rökstugans kappugn.

Ställ dig också frågan om rökugnen behöver restaureras eller byggas upp igen. Kanske kommer exempelvis bastubyggnaden inte att användas aktivt för bad. Då kan originalet stå kvar även om skicket är dåligt.

Finngårdar kan ligga riktigt svårtillgängligt. Då Abborrtjärnsbergs tak skulle läggas om hjälpte en helikoptertransport till att få material på plats.

Var mycket försiktig med byggnadernas sotade ytor. Dessa ytor är en del av karaktären och autenticiteten går förlorad om sotet tas bort.

Tak, väggar och detaljer som är dammiga eller inspunna med spindelnät kan försiktigt dammas av med en mjuk borste. Var försiktig med dekor-målade ytor, snickerier, dörrar, fönsterkarmar och lister. De kan dammas av med mjuk borste eller trasa om behov finns. Torka endast vid yttersta behov med torr eller fuktig trasa. Torka torrt med en ny trasa. Detta gäller främst rökstugan, men till viss del också bastun, rian och kokhuset.

Rökstugor som har många besökare är mer utsatta för nedsmutsning. Där kan golvet såpskuras en gång om året. I övrigt sopas, alternativt dammsugs golven vid behov. Bastuns eller rians golv kan sopas med lagom grov sopkvast, eventuellt dammsugas.

Skura bara de golv där det är motiverat.

Obehandlade golv ska skuras med kallt vatten och en fet golvsåpa. Skura i golvbrädornas längdriktning och skölj med kallt vatten. Skurgolv tvättade med varmt vatten blir gråa och går aldrig att få ljusa igen.

De flesta av karaktärsbyggnaderna som finns i Värmland har för dem specifikt upprättade underhållsplaner. De upprättades 2009–2011 inom Interreg-projektet "En levande Finnskog – vårt felles ansvar" som genomfördes med Värmlands Museum/Torsby Finnskogscentrum och Hedmarks fylke som huvudmän. Åger du en byggnad och inte har denna underhållsplan, kontakta gärna Torsby Finnskogscentrum.

LÄSTIPS

Bastu och torkhus i Nordeuropa. Talve, Ilmar, 1960.

Bostads- och byggnadsskick hos skogsfinnarna i Mellan-Skandinavien. Hämläinen, Albert, 1945.

Byggnadsvård i praktiken del I-V. Gudmundsson, Göran 2006.

Den nordosteuropiska rian. Talve, Ilmar, 1961.

Det skogsfinska kulturarvet. (red) Wedin, Maud, 2001.

Finnskogens bebyggelsehistoriska arv. Ett inventerings- och dokumentationsprojekt inom Torsby kommun 1999. Arbetsrapport Torsby Finnkulturcentrum, 2000.

Finsk bastu. Viherjiiri, H.J., 1946.

Försvunna rökstugor. Herou, Lars-Olof och Holmdahl, Nils, 2006.

Matti Mörtbergs värmlandsfinska uppteckningar. Sammanställd och kommenterad av Torbjörn Söder, 2011.

Möte med finnskogar. Oppenheim, Florence och Svensson, Daniel, 2011.

VILL DU VETA MER?

Är du intresserad av att veta mer om en specifik finngård? I Torsby Finnskogscentrums bibliotek och arkiv finns fakta om långt över tusen gårdar, såväl idag befintliga som gårdslämningar.

Kontakta oss så hjälper vi dig att finna rätt gård. Du kan också söka information om hus och gård på Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister via hemsidan www.raa.se.

VÄLKOMMEN ATT KONTAKTA OSS

Torsby Finnskogscentrum
Lekvattnet 84
685 91 Torsby
(+46) (0)54-701 19 90
finnskogscentrum@varmlandsmuseum.se
www.varmlandsmuseum.se

Europeiska jordbruksfonden för
landsbygdsutveckling: Europa
investerar i landsbygdsområden